

12. Сірко І., Латишин В. Червоні галицькі частини в боях за владу Рад // Укр. іст. журн. - 1967. - № 12. - С. 13-17. 14. Гречко А. А. Вооруженные Силы Советского Государства. - М.: Военное издательство, 1976. - 320 с. 15. Нюнько А., Стариков Л., Чусовитова А. Непобедимая и легендарная. - М.: ДОСААФ, 1968. - 452 с. 16. Тюшкевич С. И., Зверев Б. К., Кораблев Ю. В. Советские Вооруженные Силы: История строительства. - М.: Военное издательство, 1978. - 527 с. 17. Бірчак В. Карпатська Україна: спомини й переживання. - Прага: б. в., 1940. - 275 с. 18. Пачовський В. Історія Закарпаття. - Мюнхен, 1946. 19. Стерчо П.Ю. Карпато-Українська держава. - Львів: За вільну Україну, 1994. - 288 с. 20. Дубрівлянський П. Україна в другій світовій війні. - Філадельфія, 1963. - 124 с. 21. Лебідь М. УПА. Українська Повстанська Армія. - Дрогобич, 1993. - 208 с. 22. Мірчук П. Українська

повстанська армія 1942-1956. Документи і матеріали. - Львів: Атлас, 1991. - 477 с. 23. Андронников Н., Галицян А., Кирьян М. Великая Отечественная война 1941-1945. - М., 1985. - 527 с. 24. Быстров В. П., Жилин П. И., Колтунов Г. С. Великая Отечественная война 1941-1945. - М.: Военное издательство, 1970. - С. 335. 25. Тельпуховський Б., Булычева Г., Бурлей А. Великая Отечественная война Советского Союза 1941 - 1945: Краткая история. - М.: Военное издательство, 1984. - 560 с. 26. Удахін П., Шафета П. Останні постріли: Документальна повість. - Львів: Каменярь, 1983. - 135 с. 27. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. Історія українського війська. - Львів, 1992. - С. 293-592. 28. Manning G. Ukraine under the Soviets. - New-York, 1953. - 223 p. 29. Stefan A. From Carpatho - Ruthenia to Carpatho - Ukraine. - New-York, 1946. - 196 p.

УДК 94(477)''12''+355.4

З.Є. Польова

Центральноєвропейський університет, Будапешт

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКЕ СЕЛО У ВИРІ РАДЯНСЬКОЇ КАМПАНІЇ ПАЦИФІКАЦІЇ (1944-1947 рр.)

© Польова З.Є., 2004

Розглянуто вплив гострої військово-політичної конфронтації між структурами радянської карально-репресивної системи та українським націоналістичним підпіллям на життєдіяльність сільських спільнот Західної України. Завдяки творчому застосуванню концепції війни на виснаження, сформульованої М.Амстутцем, висвітлено особливості впливу радянської кампанії пацифікації, зокрема систематичних операцій карального та превентивного терору та контрзаходів з боку українського націоналістичного підпілля на умови життя селянства Західної України. У роботі проаналізовано моделі поведінки західноукраїнського селянства в умовах радянської кампанії пацифікації та насадження самополіційної організації завдяки запровадженню категорій колабораціонізму, пасивності та опору.

Applying Amstutz's concept of the war of attrition to the exploration of an acute military confrontation between the Soviets and the OUN-UPA, the scholar argues that the large-scale conflict meant the inevitable deep involvement of rural communities in the whirlpool of the war. The author demonstrates how Soviet pacification campaign, namely the operations of punitive and preventive terror, and the set of counter-measures conducted by Ukrainian nationalistic insurgency affected the life of rural communities. She presents the complexity of civilians' choices in terms of collaboration, accommodation, and resistance.

Загальна постановка проблеми. Гостра військово-політична конфронтація між радянськими військами та українським націо-

налістичним підпіллям означала боротьбу між двома паралельними військово-політичними структурами за встановлення і утвердження

політичної присутності та контролю на теренах Західної України.

Широке застосування карального і превентивного терору органами радянської карально-репресивної системи становило один з головних параметрів кампанії пацифікації Західної України. В 1944–1947 рр. радянські контрзаходи проти повстанців передбачали військові блокади цілих районів, що перебували під контролем повстанців, спільні каральні операції силами відділів Червоної Армії та загонів НКВД у Волинській, Рівненській, Львівській та Станіславській областях, а також у передгір'ях Карпат. Зіткнувшись із вагомою перевагою радянської репресивно-каральної системи, повстанці відповіли військовими контрзаходами, спрямованими на підрив її потенціалу, диверсіями та терористичними актами. Збройні відділи українського націоналістичного підпілля намагались утвердити свою політичну присутність та ефективний контроль у сільській місцевості Західної України з метою створення необхідної бази для реалізації військових операцій, мобільних маневрів і антирадянських диверсій та з метою налагодження механізмів оновлення військових резервів та отримання матеріальної підтримки від українських селян [1]. Перетворення теренів сільської місцевості Західної України у поле протистояння між радянськими військами та ОУН–УПА означало драматичні випробування для цивільного населення.

Аналіз історіографії вказаної проблематики. Доцільно проаналізувати такі оригінальні підходи до аналізу обраної тематики в українській історіографії. Я. Грицак ретельно досліджує основні вектори діяльності українського націоналістичного підпілля під час завершального етапу його боротьби, подає історіософські рефлексії щодо рушіїв динаміки його діяльності та активізації внутрішнього потенціалу руху. Бачення вченим другої хвилі кампанії радянізації охоплює переплетення її військово-політичного, соціально-економічного та релігійного вимірів. Ця інтерпретативна схема дозволяє вдало контекстуалізувати епілог самостійницьких змагань ОУН–УПА та окреслити головні напрями змін у західно-українському суспільстві у післявоєнний період [2].

Ю. Киричук, Я. Лялька та Р. Бачинський приділяють велику увагу моделям взаємодії

між радянськими партійними і військовими структурами та цивільним населенням, з одного боку, та між ОУН–УПА та цивільним населенням, з другого. Такий методологічний підхід вчених обґрунтовує логіку контекстуалізації впливу динаміки військового протистояння між радянськими військами та українським націоналістичним підпіллям на життєдіяльність сільських спільнот Західної України [3].

І. Білас та М. Поліковський подають глибокий аналіз внутрішніх пружин радянської кампанії пацифікації Західної України, досліджуючи механізми карального і превентивного терору в радянській політичній системі та специфіку їх застосування у Західній Україні [4]. Трансформаційну природу кампанії радянізації, здійсненої в ході реалізації військової та трудової мобілізації, а також колективізації, висвітлено у працях Ю. Киричука, М. Сеньків та Я. Білінського [5].

Формулювання цілей статті. Запровадження в інтерпретативну схему дослідження категорії війни на виснаження обґрунтовує логіку ретроспективного аналізу обраної теми та основні дослідницькі завдання. По-перше, проаналізовано згубний вплив військової конфронтації між радянськими збройними силами та українським націоналістичним підпіллям на життєдіяльність сільських спільнот. По-друге, крізь призму оригінальної концепції самополіційної організації висвітлено динаміку та рушії поляризації сільських спільнот та моделі поведінки західноукраїнського селянства в контексті радянської кампанії пацифікації.

Основний матеріал дослідження. Радянська кампанія пацифікації Західної України охоплювала поруч із вказаним спектром військових операцій, націлених на винищення мережі українського націоналістичного підпілля, систематичне розширення мережі агентури, насильницьке запровадження ряду заходів, спрямованих на соціальну реструктуризацію Західної України, зокрема на підрив соціальної бази українського націоналістичного підпілля та встановлення жорсткого контролю над цивільним населенням [6].

Гнітюча атмосфера превентивного і карального терору ставала ще більш загрозливою внаслідок здійснення радянськими військовими загонами акцій пацифікації над цілими селами,

щоб зламати опір радянській владі з боку їх мешканців та підірвати їх підтримку українського націоналістичного підпілля. Так, у травні 1944 р. радянські каральні підрозділи спалили села Андрушівка, Ілавиця Мала та Буща [7]. Здійснення каральних операцій за принципом колективної відповідальності розпалювало антирадянські настрої західноукраїнського селянства і обумовлювало їх сприйняття радянських партійних і військових структур як окупаційної влади.

Великі втрати серед цивільного населення в ході винищувальних операцій проти українського націоналістичного підпілля також загострювали сприйняття західноукраїнським селянством радянської влади як ворожої і незаконної. Відомо, що в ході каральних операцій вбивали всіх виявлених у лісах як підозрюваних в контактах із ОУН–УПА. Доречно зауважити, що у статистичних звітах всіх вбитих в ході винищувальних акцій подавали як “бандитів УПА” [8]. Вищевказані категорії злочинів проти цивільного населення в ході виконання каральних операцій, а також в результаті самовільного перевищення повноважень військовими і членами служб НКВД, змусили представників радянської влади визнати численні факти порушення радянської законності. Перевищення службових повноважень органами НКВД та самовільний вибір методів покарання під час чекістсько-військових операцій і в ході розслідування контактів повстанців з селянами кваліфікувалось партійними органами як “грубі порушення радянської законності” [9]. До категорії порушення радянської законності належали факти незаконних розстрілів ні в чому не винних цивільних осіб, випадки мародерства, згвалтувань, а також приклади перевищення службових повноважень у нетверезому стані [10]. Як інші прояви правопорушень у діях радянських військових необхідно згадати практику спалення хат і господарств осіб, підозрюваних у зв'язках з повстанцями. У ряді випадків на загальних зборах села населення було проінформоване, що надання притулку “бандитам” надалі буде каратись спаленням житлових і господарських приміщень [11]. Серед важливих факторів, що розпалювали антирадянські настрої західноукраїнського селянства, необхідно назвати часте застосування примусу під

час військової та трудової мобілізації [12] та послідовний курс на вилучення матеріальних ресурсів для потреб фронту: запровадження підписки населення на внески до фонду воєнної позики та реквізиції продовольчих запасів для фонду ЧА [13]. Частими були випадки забороненого самопостачання радянських військовослужбовців за рахунок примусових реквізицій у селян, а також випадки пограбування. Документи засвідчують, що відкрите висловлювання селянами антирадянських настроїв та їх часті вказівки на невідповідність між пропагандистськими заявами і брутальним терором на практиці каралися побиттям чи навіть стратою [14].

Російський історик М. Семіряга пропонує таке пояснення злочинів проти цивільного населення Західної України: у вирі кампанії пацифікації із біполярним сприйняттям сторін чимало радянських військових схильні були бачити помічників повстанців скрізь серед місцевого населення і вважати себе звільненими від правових норм щодо “помічників бандитів” і тих, що намагались активно протидіяти радянським адміністративним заходам, зокрема військовій і трудовій мобілізації, а також колективізації [15]. З метою залякування цивільного населення і звуження можливостей його контактів з повстанцями, радянська адміністрація запровадила показові судові процеси над повстанцями, здійснювані військовопольовими судами при військах НКВД, а також практикувала публічні страти повстанців. Для більшого ефекту залякування дійсних і потенційних помічників повстанців серед присутнього місцевого населення М. Хрущов вважав за необхідне не розстрілювати повстанців, а страчувати через повішення [16].

Якими були моделі поведінки західноукраїнського селянства в умовах радянської кампанії пацифікації Західної України? Активні моделі поведінки диктувались індивідуальними політичними переконаннями (прокомуністичними чи пронаціоналістичними). Не слід, однак, відкидати і роль опортуністичних мотивів у поведінці певних елементів, що здійснювали активну інфільтрацію до структур самопільційної організації та нижчих ланок радянської адміністрації. Пасивні моделі поведінки диктувались, як правило, песимізмом в оцінці перспектив українського національно-визвольного

руху, усвідомленням нестабільності через близькість фронту, виснаженням драматичними випробуваннями війни, а також страхом перед репресіями. Підтримка націоналістичного підпілля значними групами західноукраїнського селянства може бути обґрунтована такою сукупністю факторів. По-перше, досвід драматичних політичних реалій радянського режиму у 1939–1941 рр. в Західній Україні залишався болісним у пам'яті населення. По-друге, пам'ять про масштаби репресій, здійснених органами НКВД, була джерелом антирадянських настроїв у багатьох сім'ях. По-третє, перед загрозою мобілізації до ЧА національно свідомо молодь обирала вступ до лав УПА [17].

Необхідно враховувати вплив інтенсивної націоналістичної пропаганди, спрямованої на активізацію підтримки цивільним населенням підрозділів українського націоналістичного підпілля. Підтримка повстанців проявлялась у передачі їм селянами продовольства, одягу, прихованої зброї. Також зафіксовані випадки страти добровольців спеціальних каральних батальйонів за ініціативою селян [18].

Заради збалансованого підходу до аналізу цього аспекту слід виділити фактори, що підточували народну підтримку УПА. Так, вимушена дефензивна тактика УПА через військову перевагу радянської карально-репресивної системи викликала подекуди докори, сприймалась як прояв пасивності і як знак наближення неминучої поразки українського національно-визвольного руху [19]. Із погіршенням військової ситуації для УПА та послабленням зв'язку між підпіллям та його соціальною базою (через широкомасштабні радянські репресії, зокрема депортації активних помічників підпілля), вкрай загострилась проблема матеріального і продовольчого забезпечення її підрозділів. Спостерігалися й випадки порушення дисципліни окремими воїнами УПА та приклади вимушеної реквізиції у польських і українських селян продовольства, одягу, мила та тютюну [20]. Найбільш драматичні випадки стосувались вбивств селян за відмову надати повстанцям матеріальну допомогу [21].

Напружена атмосфера війни на виснаження характеризувалась і заходами відплатного терору з боку ОУН-б та Служби Безпеки проти активних прорадянських елементів та їх сімей. У здійсненні репресій проти кола-

борантів з радянськими військовими та партійними структурами та їх сімей СБ була безкомпромісна. У її зверненні від 21 листопада 1944 р. “До Громадянства України! Пересторога!” читаємо: “...Взиваємо тих, що далися затягнути у ворожі сіті, покинути всяку співпрацю з ворогом, якщо знайдуться зрадники народу, які свідомо діятимуть на його шкоду. Тих чекає в найкоротшому часі безпощадна кара – розстріл та конфіскація майна” [22]. Як засвідчують звіти радянських партійних органів, часто об'єктами ритуалізованого насильства ставали працівники НКВД–НКГБ та учасники винищувальних батальйонів [23].

Доцільно зупинитись на розгляді основних вимірів кампанії радянізації детальніше, щоб окреслити динаміку та рушії поляризації сільських спільнот Західної України та її контекст. Військова мобілізація чоловічого населення призовного віку становила важливий аспект радянізації Західної України [24], оскільки у її плануванні та реалізації радянське керівництво враховувало не лише потреби радянського фронту та тилу, але і можливості використання цієї кампанії як потужного інструменту “ліквідації бандитизму” на території Західної України через зменшення потенційних резервів для поповнення лав українського націоналістичного підпілля. Так, М. Хрущов наголошував: “Щоб відібрати у націоналістів можливість вербувати чи добровільно, чи насильно учасників своїх банд, потрібно провести мобілізацію всього чоловічого населення призовного віку” [25]. Щоб забезпечити злагодженість організаційних механізмів військової мобілізації на теренах Західної України, в багатьох районах військові частини наділялись необхідними адміністративними повноваженнями для набору рекрутів. Пізніше викристалізувався ще один організаційний механізм радянської кампанії військової мобілізації – призовні комісії [26]. Вагомі труднощі у реалізації кампанії військової мобілізації і значну питому вагу примусу в її реалізації можна довести, згадавши діяльність “заградительных отрядов”, що, як правило, складались із відділів прикордонних військ НКВД. Вони прямували вслід за регулярними відділами ЧА з метою протидії дезертирству з її лав і подолання опору кампанії військової мобілізації з боку місцевого населення [27].

Масштаби бойкоту кампанії військової мобілізації красномовно ілюструє такий факт: у 125 районах Галичини (із 140) перша хвиля військової мобілізації охопила лише 57% рекрутів [28].

Така ситуація склалась внаслідок поширення хвилі пасивного і активного опору кампанії військової мобілізації у сільській місцевості Західної України. Пасивний опір набору до ЧА проявлявся у заявах про особисту готовність працювати в тилу для потреб післявоєнної відбудови [29] та пересиджування в хатах до приходу працівників військкоматів [30]. Серед моделей активного опору кампанії військової мобілізації доцільно виділити такі: бойкот військової мобілізації за особистою ініціативою і як результат позитивного сприйняття пропаганди українського націоналістичного підпілля, спрямованої на зрив кампанії військової мобілізації. Доречно зазначити, що у пропаганді ОУН–УПА радянська кампанія військової мобілізації характеризувалась як інструмент винищення фізичних сил українського народу і як засіб паралізації українського національно-визвольного руху [31]. Серед спектру методів зриву набору до ЧА фіксувались випадки збройних сутичок (села Домбровицького району Рівненської області), втечі новорекутованих до прилеглих лісосмуг [32] та подання фальшивих списків [33]. Іншим поширеним методом уникнення призову до лав ЧА було переховування у схронах (криївках) та в районі прилеглих лісосмуг [34].

Для змалювання складності ситуації значу, що чимало дезертирів з ЧА ставали членами грабіжницьких банд з маргінальних елементів, що тероризували цивільне населення, повстанців та представників радянських партійних і військових структур. Цей молодосліджений аспект заслуговує на увагу, щоб уникнути поспішного прирівнювання мотивації бойкоту військової служби у лавах ЧА та свідомого вступу до загонів УПА [35].

Чимало бойкотуючих кампанію військової мобілізації обирали для себе тернистий шлях служби в лавах УПА. Однак Головне Командування УПА не володіло необхідними технічними ресурсами для включення до лав УПА усіх добровольців. Інша грань цієї проблеми стосувалась факту, що серед новоприйнятих повстанців виявлялись такі, що проявляли

нестійкість політичних переконань і складали зброю у відповідь на радянську кампанію амністій [36].

Щоб ефективніше протидіяти контактам загонів УПА із цивільним населенням і зламати опір військовій мобілізації, радянські каральні органи вдавались до евакуації цілих сіл за принципом колективної відповідальності [37], а також до прочісування лісів та сіл дивізіями внутрішніх військ НКВД з метою затримання бойкотуючих мобілізацію до ЧА. Весною 1944 р. завдяки “оперативним заходам” Орджонікідзевської дивізії внутрішніх військ НКВД у Колківському районі Рівненської області було відправлено до військкомату 740 осіб, що ухилялись від вступу до лав ЧА [38]. Іншим потужним важелем підриву опору набору до ЧА був метод облав на селах з метою виловлювання дезертирів. Ці факти переконливо ілюструють велику питому вагу примусу у радянській кампанії мобілізації військових резервів. Всі новорекутовані підлягали обов’язковій попередній фільтрації радянськими слідчими та реєстраційними органами [39].

Частим застосуванням примусу було позначене і створення “истребительных батальйонов”, “стрибків” [40]. Синхронізація в часі здійснення кампаній набору до ЧА і “стрибків” та систематичне застосування примусу у їх реалізації доводять, що мобілізація радянською адміністрацією військових ресурсів була сполучена із завданням обмежити резерви для українського націоналістичного підпілля і прискорити встановлення ефективного контролю у сільській місцевості Західної України. Встановлення жорсткого контролю над цивільним населенням прискорювалося взаємозв’язком між реєстрацією цивільного населення та його фільтрацією через мережу радянських слідчих органів в ході набору до ЧА і “стрибків”, а також динамікою виникнення і кристалізації самополіційної організації у сільській місцевості Західної України в ході цих процесів.

Механізми легітимізації створення винищувальних батальйонів в очах населення конструувались радянською адміністрацією через пропагування необхідності встановлення і підтримання порядку і стабільності [41], а також через залучення місцевих добровольців до їх керівництва. Курс, спрямований на створення винищувальних батальйонів із

місцевого населення, послідовно заохочувався на всіх рівнях партійних організацій – від ЦК КП(б)У до низових партійних осередків [42]. Так, у деяких районах Львівської області начальники штабів винищувальних батальйонів були замінені місцевими партійними активістами [43]. Для заохочення ініціативи прорадянських елементів здійснювалась політика переведення особливо активних в операціях проти ОУН–УПА на посади дільничних міліціонерів. Вони наділялись повноваженнями створювати місцеві осередки для боротьби з націоналістичним підпіллям на зразок “ястребків.” [44]. Іншим методом заохочення поповнення рядів винищувальних батальйонів був курс радянської адміністрації на амністію для дезертирів з ЧА за умови їх вступу до цих формацій [45]. Соціальний склад винищувальних батальйонів відзначався гетерогенністю. До складу цих парамілітарних формацій входили і добровольці, втомлені війною та керовані прокомуністичною орієнтацією, і колишні військовослужбовці, і маргінальні елементи, схильні до бандитизму [46]. Насадження самополіційної організації і створення загонів “стрибків” було потужним чинником внутрішньої поляризації сільських спільнот, а також каталізатором динаміки кампанії радянізації.

Вагомим інгібітором динаміки радянізації став феномен політико-пропагандистської роботи з відстані. На думку автора, складні умови для ведення партактивом інтенсивної політико-пропагандистської роботи з населенням через нестабільну військово-політичну ситуацію в умовах війни на виснаження та постійну загрозу терористичних актів з боку ОУН–УПА спричинились до феномену політико-пропагандистської роботи з масами на відстані, який суттєво гальмував не лише ведення політико-пропагандистської роботи, але і реалізацію військової і трудової мобілізації, набір до винищувальних батальйонів, а також кампанію колективізації у сільській місцевості. Занепокоєння радянських функціонерів з приводу загрозливих масштабів цього явища було відображено у тексті резолюції Волинського обкому КП(б)У від 13 вересня 1944 р.: “В розпорядженні бюро обкому КП(б)У є факти про те, що деякі партійні і радянські робітники, робітники органів НКВС і НКГБ проявляють боягузтво і,

боячись сутичок з бандитами, відсиджуються в районних центрах, не виїжджають на села, не ведуть роботи серед населення. Попередити всіх комуністів, всіх робітників органів НКВС і НКГБ та всіх, хто буде уникати активної боротьби з бандитами, відсиджуватись у районних центрах, проявляти боягузтво, обком КП(б)У буде розглядати як дезертирів, виключати з партії та віддавати до суду” [47]. Однак систематичні зусилля радянських функціонерів викоренити це явище далеко не завжди давали бажані для них результати.

Звертаючись до ширшого контексту – дисфункціонального виміру кампанії радянізації – автор стверджує, що насадження самополіційної організації в сільській місцевості Західної України виконувало компенсаторну функцію в умовах слабкості нижчих ланок радянського адміністративного апарату і феномену роботи з дистанції. Наявні військові резерви і адміністративні ресурси радянського репресивно-карального апарату дозволяли через його структури здійснювати централізований контроль над функціонуванням самополіційної організації, підпорядковуючи його завданням кампанії військової пацифікації та радянізації.

В оригінальному баченні автора термін “самополіційна організація” означає військово-політичну мобілізацію резервів спільноти і жорсткий контроль над її функціонуванням через створення адміністративних механізмів в межах спільноти, підпорядкованих радянським партійним та військовим структурам та жорстко контрольованих ними. Насадження самополіційної системи у селах заради всеохоплюючого політичного контролю було однією з основних передумов підризу соціальної бази націоналістичного руху опору і успіху радянської кампанії пацифікації. Цей процес супроводжувався радикальною поляризацією сільських спільнот.

Доцільно виділити головні компоненти самополіційної системи, діючої у західно-українському селі під контролем радянської репресивно-каральної системи. Систематичні зусилля радянського режиму створити всеохоплюючу інформаційно-агентурну сітку, підкріплену органами державної безпеки, становили вагомий компонент самополіційної організації. У 1944–1945 рр. в Західній Україні

діяло 359 спеціальних резидентів, 1473 агентів та 13085 інформаторів. В органах державної безпеки і внутрішніх справ семи західних областей налічувалось приблизно 22000 штатних працівників, які розглянули і завершили 19606 слідчих справ. У фокусі їх уваги перебувало 379 загонів УПА (5831 повстанець) [48]. Секретарі обкомів і райкомів КП(б)У вдавались до практики виклику працівниками органів НКВД і НКГБ місцевих жителів на бесіди з пропозиціями діяти як інформатори для цих служб. Фактично цей метод був дієвим механізмом розширення агентури та поповнення її резервів [49]. Щоб схилити до співробітництва у формі доносів, працівники органів НКВД часто вдавались не лише до тиску, але і до дискредитації потенційних інформаторів. Характерною була дискредитація індивідів, підозрюваних у контактах з УПА, в очах повстанців через візити представників служб НКВД–НКГБ. Опинившись під тиском загроз з боку представників підпілля за контакти з радянськими службами, ці люди часом за власною ініціативою шукали контактів з НКВД–НКГБ заради власної безпеки [50]. Посилення чекістської підготовки агентури було спрямоване на підготовку її представників до проникнення до лав українського націоналістичного підпілля та посилення засад конспіративності у її діяльності [51].

Як вже підкреслювалось, встановлення ефективного контролю над цивільним населенням становило одне з головних завдань радянської кампанії пацифікації Західної України. Місцеві переписи населення становили потужний адміністративний механізм реалізації цього завдання в контексті насадження самополіційної організації у західно-українському селі, оскільки обмежували мобільність місцевого населення і полегшували для радянських слідчих і каральних органів виявлення в селах новоприбулих. Керівництво і контроль за процесом перепису мали здійснювати голови районних відділів НКВД, а безпосередніми виконавцями їх директив були службовці, скеровані обкомами і райкомами КП(б)У [52]. У ході перепису реєструвалось місцепроживання всіх осіб, починаючи від 15-річних. У випадку виникнення труднощів у встановленні місцепроживання певної особи службовці НКВД попереджували його/її

родичів через розписку, що у випадку відсутності інформації про цю особу вони розглядатимуться як “помічники бандитів” і підлягатимуть арештам та депортаціям [53]. Практичні заходи, націлені на досягнення тотального контролю над мобільністю населення, охоплювали залучення механізмів самополіційної організації, а саме, призначення десятихатських серед прокомуністичних елементів, які повинні були здійснювати контроль на цих вузьких ділянках десяти хат [54]. У руслі цієї ж політики підключення механізмів самополіційної організації до радянських важелів військового і адміністративного контролю було використання збройних груп охорони порядку та винищувальних батальйонів для підтримання внутрішнього порядку в селах і зведення до мінімуму можливостей контактів повстанців із селянами. Так, у 1944 р. у Волинській області з цією метою було створено 429 груп самооборони та 33 винищувальні батальйони [55].

Для контролю переміщення населення і фіксації контактів селян з повстанцями вирішено у період світлодення здійснювати ретельну і послідовну перевірку всіх населених пунктів, хуторів, житлових та нежитлових приміщень, дахів та підвалів, а також всіх можливих місць переховування повстанців [56]. Якщо в селянському господарстві знаходили криївку, нехай і порожню, господарів чекала депортація у Сибір [57].

Насадження системи політичного контролю посилювалось під час проведення блокади у січні–квітні 1946 р. Тоді з 10 січня у всіх селах Станіславської, Дрогобицької, Львівської, Тернопільської, Рівненської, Волинської, Чернівецької і Закарпатської областей були дислоковані постійні гарнізони військ НКВД. На кожне село припадало від 25 до 100 бійців, на район – від 2 до 5 тисяч [58]. Цивільне населення примусово залучалось до будівництва бункерів і підготовки стрілецьких ровів для потреб радянських солдатів [59]. Тотальний нагляд за населенням знаходив свій вираз і в тому, що майже скрізь без письмового дозволу начальника гарнізону селяни не могли відвідати навіть сусіднє село. Заборонялось також виходити вночі. Порушення цих постанов каралось арештом або розстрілом. Панувала атмосфера страху нових арештів та вивезення

до Сибіру [60]. Необхідно зазначити, що радянська влада докладала систематичних зусиль, щоб звести до мінімуму контакти між внутрішніми військами та населенням. Ці превентивні заходи, які мали гарантувати стан високої мобілізаційної готовності військ, передбачали постійну зміну місць постою для гарнізонів в межах даного району [61]. Солдатам взагалі було заборонено спілкуватись з селянами [62], щоб не допускати проникнення антирадянських настроїв, звести до мінімуму спроби зірвати виконання бойових завдань та диверсії з боку українського націоналістичного підпілля. Головним завданням гарнізонів було винищення представників українського націоналістичного підпілля, покарання їх прихильників серед селян із запровадженням принципів родинної та колективної відповідальності, а також розширення мережі агентури. Тому блокада 1946 р. являла собою серію локальних облав з масовими арештами і стратами. Фактично був запроваджений надзвичайний стан [63].

Поруч із використанням операцій карального і превентивного терору, а також насадженням самополіційної організації, радянська влада використовувала і суто економічні засоби підризу соціальної бази ОУН–УПА, пов'язані із насильницьким запровадженням колгоспної системи. Слід зазначити, що кампанія колективізації, насаджувана у сільській місцевості Західної України у роки четвертої п'ятирічки, була позначена великою питомою вагою примусу і насильства та становила одне з головних джерел антирадянських настроїв селянства. Щоб проілюструвати цю тезу, зауважу, що компонент примусу охоплював такі заходи як погрози, залякування, провокації, шантаж та депортації в Сибір [64]. Крім членів регулярних військових загонів та відділів НКВД, виконавцями цих акцій були працівники політичних відділів при МТС та направлені зі Сходу партійні активісти [65]. Поруч із репресивними заходами радянська влада створювала канали для стимулювання ініціативи створення колгоспів з боку окремих груп селянства через створення земельних громад та так званих ініціативних груп [66]. Однак питома вага методів примусу і репресій в ході колективізації була набагато вища і саме вона обумовлювала динаміку насадження колгоспів на теренах Західної України.

Для цілісного уявлення про характер кампанії колективізації зазначу, що на початку четвертої п'ятирічки (згідно із статистичними даними фінансових та заготівельних установ) у семи західних областях (без Закарпатської) до категорії куркульських зараховувалось 65000 селянських господарств. Їх питома вага становила 4,8%. До цієї категорії зараховували життєдатні селянські господарства, де ефективно використовувалась земля, пасовища, тяглова сила та сільськогосподарський реманент.

Послідовний курс радянських адміністративних органів, спрямований на підризу економічного потенціалу цієї категорії господарств шляхом ряду політичних та економічних обмежень, знаходив прояв у завищених показниках норм державних поставок та обсягах оподаткування. Зокрема, куркульським господарствам збільшено на 50% обсяги поставок сільськогосподарської продукції і на 1–3 місяці скорочені терміни їх здачі. Також підвищено оподаткування доходів цих селянських господарств і скасовано всі економічні пільги [67]. До методів економічного тиску належала і постанова Ради Міністрів УРСР (21 червня 1947р.) “Про оподаткування куркульських господарств на території Львівської, Станіславської, Дрогобицької, Тернопільської, Рівненської, Волинської і Чернівецької областей” за особистим підписом М. Хрущова. Єдина умова надання пільг таким господарствам була наявність в сім'ї орденоносця чи офіцера радянської армії, але не солдата [68].

Українське націоналістичне підпілля намагалось зривати насильницьке запровадження колгоспної системи шляхом застосування збройного опору та методів індивідуального терору проти представників радянської адміністрації і безпосередніх виконавців їх директив [69]. У серпні 1944р. у Кам'янко-Бузькому районі відділи УПА не допустили здачі хліба державі, а у Краковецькому районі зірвали кампанію підписки на державну позику [70]. Частими були випадки, коли загони УПА спалювали приміщення сільрад та колгоспів, вбивали радянських службовців та активістів, нищили молотилки, розкидали вже зібраний хліб [71]. Ці методи доповнювались активізацією пропаганди ОУН–УПА проти створення колгоспів у середовищі селянства.

Стихийний опір селянства проти насадження колгоспної системи набував різних форм. Серйозні економічні аспекти опору були присутні під час розпродажу селянами майна і худоби перед вступом до колгоспу, щоб уникнути їх усупільнення. Такі випадки були частими у Львівській і Чернівецькій областях, а також на Волині. Іншою формою спротиву була пасивність селян у веденні господарства, що вело до добровільної господарської самоліквідації [72]. Загалом найсильніший опір українського націоналістичного підпілля кампанії колективізації і, як наслідок, найповільніші темпи її реалізації спостерігались у Львівській, Тернопільській та Станіславській областях [73]. Форсування кампанії масової колективізації припало на 1948р [74], а завершення – на 1950–1951 рр [75].

Висновки. Драматичні колізії радянської кампанії пацифікації Західної України означали складні випробування для селянства, що опинилось у вирі систематичних радянських операцій карального і превентивного терору проти повстанців та їх помічників. У ході війни на виснаження між двома паралельними військово-політичними структурами у середовищі західноукраїнського селянства викристалізувались такі моделі поведінки – колабораціонізм з радянськими військовими та адміністративними структурами, пасивність і активний опір їх діяльності. Насадження самополіційної організації полегшувало здійснення радянських операцій карального і превентивного терору проти повстанців та їх активних прихильників, а також реалізацію ряду радянських заходів, націлених на соціально-політичну реструктуризацію, зокрема здійснення кампанії військової та трудової мобілізації, а також колективізації.

Велика питома вага карального і превентивного терору у кампанії пацифікації Західної України і насильницьке запровадження комплексу соціально-економічних перетворень в ході радянізації призвели до того, що радянська влада сприймалась багатьма групами західноукраїнського селянства як жорстокий окупаційний режим. Цей фактор і значна підтримка українського націоналістичного підпілля селянством становлять основні чинники динаміки розгортання широ-

комасштабного опору селянства операціям радянських військових загонів, утвердженню радянської адміністрації та запровадженню вищеназаних перетворень.

Перспективи подальших наукових розвідок. З метою глибшого розуміння природи війни на виснаження як особливого типу військово-політичної конфронтації доцільно дослідити систематичні зусилля як військових і партійних структур радянського режиму, так і українського націоналістичного підпілля, спрямовані на встановлення ефективного контролю над цивільним населенням з метою мобілізації військових резервів, розширення соціальних сегментів підтримки та отримання необхідних ресурсів. Класифікація сутнісних особливостей методів обох сторін, націлених на реалізацію цих завдань, та простеження питомої ваги примусу і переконання в ході їх застосування дозволить розкрити важливі інструменти утвердження і консолідації політичної присутності в якості важливих компонентів стратегічних підходів радянської карально-репресивної системи та українського націоналістичного підпілля.

1. Я екстраполюю теоретичну концепцію війни на виснаження, сформульовану М.Амстутцом для дослідження динаміки протистояння між радянською карально-репресивною системою та українським націоналістичним підпіллям. Amstutz Mark R. *International Conflict and Cooperation*. – Chicago, 1995. – Р.240–241. 2. Грицак Я. *Напис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття*. – К., 1996. – С. 246–276. 3. Киричук Ю. *Написи з історії українського національно-визвольного руху 40–50 х років XX століття*. – Львів, 2000. – 303 с. Лялька Я., Бачинський Р. *Передмова // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Книга I*. – Львів, 1993. – С.3–24. Лялька Я. *Передмова // Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади*. – Книга II. – Львів, 1997. – С. 3–48. 4. Білас І. *Репресивно-каральна система в Україні, 1917–1953 у 2х книгах. Книга перша*. – К., 1994. – 432 с. Поліковський М. *Окупаційний сталінський режим у Західній Україні після вигнання німецьких загарбників. // Розбудова Держави*. – 1994. – №4. – С.42–49. 5. Киричук Ю.

Вказ.праця. Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до мобілізації населення західних областей України в Червону Армію (січень 1944-травень 1945.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2000. – Вип. 35–36. – С. 344–353. Сеньків М. Західно-українське село: насильницька колективізація 1940-х рр. // Україна. Культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2000. – Вип. 7. – С. 488–493. Bilynsky Y. *The Second Soviet Republic: the Ukraine after World War II*. – New Brunswick, 1964. 6. Велику питому вагу діяльності агентури у радянській кампанії пацифікації підкреслює Дж.Бурдс. Burds Jeffrey. *Agentura: Soviet Informants' Networks & the Ukrainian Underground in Galicia, 1944–1948.* // *East European Politics and Societies*. – Winter 1997. – N 1, Volume 11. – P. 92. 7. Історія українського війська. Друге видання, доповнене. Видавець Іван Тиктор. Вінніпег, 1953. – С. 727. 8. Лялька Я. Вказ.праця. – С. 25. 9. Державний Архів Львівської Облaсті (далі ДАЛО) у Львові, фр 242, оп.1, спр. 37, арк. 2. 10. Літопис УПА. Нова серія. Том 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України. 1943–1959. – Київ, Торонто, 2001. – С. 239. Літопис Голготи України. Том 3. Героїка ОУН–УПА. – Львів, 1997. – С. 577–578. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Книга I. – С. 223. Семиряга М. Вказ.праця. – С. 503. 11. Там само. – С. 510. 12. Історія українського війська. – С. 724, 727. Для ілюстрації масштабів зривів кампанії трудової мобілізації див: ДАЛО, фр 221, оп.2, спр. 24, арк. 40–41. 13. ДАЛО, фр 2090, оп.1, спр.2, арк. 4. Найменша сума позики становила 100 крб. Киричук Ю. Нариси з історії.. – С. 118. Баран В.К., Даниленко В.М., Україна крізь віки. Україна в умовах системної кризи (1946–1980 рр.). – Т. 13. – К., 1999. – С. 27. 14. Літопис Української Повстанської Армії. – Т.9. – С. 286–287. Історія українського війська. – С. 719. 15. Семиряга М. Вказ.праця. – С. 509. 16. Лялька Я. Вказ.праця. – С. 29. 17. Киричук Ю. Нариси з історії.. – С. 115. 18. Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади і Управління (далі ЦДАВО) у Києві. ф.3834, оп.1, спр.6, арк.12. 19. ЦДАВО, ф.3834, оп.1, спр.6, арк. 23. 20. ЦДАВО, ф.4628, оп.1, спр.11, арк.191–193. 21. Киричук Ю. Нариси з історії.. – С.231. 22. Там само. – С.134.

23. ДАЛО, фр 221, оп.2, спр.2514, арк. 1–6. Літопис Голготи України. Том 3. – С. 179. 24. Кампанія військової мобілізації здійснювалась відповідно до директиви Сталіна до Державного Комітету Оборони “Про мобілізацію радянських громадян у звідьнених від німецької окупації районах Західної України та Західної Білорусії” від 25 січня 1944р. Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА.. – С.346. 25. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996. – С. 143. 26. Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА.. – С. 346. 27. Історія українського війська. – С. 714, 717. 28. Там само. – С. 715. 29. Такі випадки зареєстровано у Рівненській області в 1944 р. ОУН–УПА в роки війни. – С. 135. 30. Сергійчук В. Десять буремних літ. Західно-українські землі в 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали. – К., 1998. – С. 34. 31. ЦДАВО, ф.3833, оп.1, спр.111, арк.1. Історія українського війська. – С.714. 32. ОУН-УПА в роки війни. – С. 135. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Книга I. – С.207. 33. Киричук Ю. Нариси з історії.. – С.117. 34. Burds, 95. 35. Ibid, 96. 36. Історія українського війська. – С. 714. 37. Там само. – С. 725. 38. Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА .. – С.348. 39. Історія українського війська. – С.714. 40. Літопис УПА. Нова серія. Том 3. – С.247. Киричук Ю. Нариси з історії.. – С.194. 41. ДАЛО, фр 2090, оп.1, спр.2, арк.4. 42. Десять буремних літ. – С. 393. 43. Там само. – С. 385. 44. Там само. 45. Киричук Ю. Нариси з історії.. – С. 132. 46. Там само. Bilynsky, 133–134. 47. Лялька Я. Вказ.праця. – С. 28. 48. Білас І. Коли ж для України закінчилась Друга світова війна? (Ретроспективний суспільно-політичний аналіз 50-річчя перемоги анти-гітлерівської коаліції.) // Свобода Народів. – 1995. – № 3. – С.48. Зеленчук М. Підпільна боротьба в останній стадії, 1950–1955 рр. // Державність. – 1992. – № 3 (6). – С. 32. 49. Десять буремних літ. – С.386. 50. Там само. – С. 388. 51. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Книга II. – С. 312. 52. Там само. – С.198–199. 53. Там само. – С. 198. 54. Там само. 55. Семиряга М. Вказ.праця. – С. 505. 56. Там само. – С. 515. 57. Літопис Голготи України. Том 3. – С. 501. 58. Літопис Української Повстанської Армії. Том.9. Українська Головна Визвольна Рада. Докумен-

ти, офіційні публікації, матеріали. Кн. II:1946–1948.-Торонто. 1982. – С. 271. 59. Там само. – С. 271–272. 60. Там само. – С. 274, 276. 61. Там само. – С. 273. 62. Там само. – С. 273. 63. Там само. – С. 274–277. 64. Історія України / За ред. Барана В., Грицака Я. – Львів, 1996. – С. 330. Bilynsky, 94. 65. Грицак Я. Вказ.праця. – С.274. 66. ДАЛО, фр-221, оп.2, спр. 17, арк.3. Десять буремних літ. – С.468. Сеньків М. Вказ.праця. – С.490. 67. Історія України. – С.330. 68. Киричук Ю. Нариси з історії.. – С. 222–223. Сеньків М.

Вказ.праця. – С.492. 69. Літопис Голготи України. – Т. 3. – С.179. 70. Киричук Ю. Нариси з історії.. – С. 118. 71. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Книга II. – С. 314. Семиряга М. Вказ.праця. – С. 506. 72. Киричук Ю. Нариси з історії. – С.222. 73. Грицак Я. Вказ.праця. – С. 274. 74. Marples David R. Stalinism in Ukraine in the 1940s. – New York, 1992. – P. 89, 112. 75. Грицак Я. Вказ.праця. – С. 273. Bilynsky, 94.

УДК 94(477)“1950/1964”

В.С. Виздрик, І.М. Стасюк

Національний університет “Львівська політехніка”,
Інститут гумантарних і соціальних наук

ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР СЕРЕДИНИ 1950-х – ПОЧАТКУ 1960-х РОКІВ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО РУХУ

© Виздрик В.С., Стасюк І.М., 2004

Проаналізовано вплив політичного курсу радянського керівництва на розвиток українського національно-патріотичного руху в УРСР в перше післясталінське десятиліття.

The impact of political course soviet leadership to the development of Ukrainian national patriotic movement in the USSR on the first post stalin years is analised.

Літопис боротьби за державну незалежність України налічує надзвичайно велику кількість героїчних і трагічних сторінок, які засвідчують неперервність визвольних змагань українського народу. Попри численні жертви, що їх понесла українська нація, боротьба за вільне, самостійне буття ніколи не припинялась. Саме так було і в період правління М.Хрущова (1953 – 1964 рр.), з іменем якого пов'язана нова політика – лібералізації та оновлення суспільства. Внутрішньополітичне потепління, що розпочалося в перше післясталінське десятиліття, помітно вплинуло на форми і методи діяльності учасників українського національно-патріотичного руху.

Протягом тривалого часу питання впливу хрущовського політичного курсу на розвиток руху за національні права українського народу не досліджувалося. Лише із здобуттям Україною державної незалежності розпочалось

його вивчення. Однак в історичній літературі, зокрема у загальних працях з історії України другої половини ХХ століття, публікаціях дослідників проблематики руху О.Бажана, Т.Батенка, Ю.Зайцева, Г.Касьянова, А.Русначенка лише побіжно або під іншим кутом зору розглянуто це питання. Тому завданням статті є заповнити певною мірою цю прогалину в українській історіографії.

1953 рік назавжди увійде в історію як рік смерті Й.Сталіна. Помер жорстокий диктатор, на совісті якого мільйони безневинних жертв. Його смерть була моментом великого психологічного зламу в житті народів радянської тоталітарної держави, бо відкрила їм шлях до звільнення від атмосфери постійного страху, в якій вони перебували протягом кількох десятиріч років. Однак правляча верхівка СРСР не одразу наважилась викрити злочинну діяльність Й.Сталіна. Лише у 1956 році на